

Serupa tapi berbeza: Kajian kes komuniti Bawean Kampung Sungai Tiram, Johor Malaysia

Muhammad Ridhwan Sarifin¹, Mohamad Fauzi Sukimi¹

¹Pusat Pengajian Sosial, Pembangunan dan Persekitaran, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, Selangor, Malaysia

Correspondence: Muhammad Ridhwan Sarifin (email: ridhwankplw@gmail.com)

Abstrak

Melayu sebagai suatu kategori sosial di Malaysia bukanlah bersifat homogen kerana terdapat beberapa sub etnik yang terkandung di dalamnya. Salah satunya ialah orang Bawean yang telah merantau ke Tanah Melayu sejak sebelum kemerdekaan dicapai meskipun kurang dikenali berbanding etnik Jawa, Bugis dan Banjar. Sifat merantau di kalangan lelaki Bawean adalah sangat kuat sehingga digelar wira apabila pulang ke Pulau Bawean dengan hasil seperti wang dan emas. Kajian ini meneliti latar belakang etnik dan identiti orang Bawean di Malaysia yang berhadapan dengan konflik pembinaan negara-bangsa Malaysia. Data primer diperolehi daripada analisis kandungan dan temubual mendalam di lapangan dengan 50 ahli komuniti keturunan Bawean di Kampung Sungai Tiram, sebuah ladang kelapa sawit yang menjadi tempat berkumpul dan kunjung mengunjung orang-orang Bawean yang tinggal di sekitar Ulu Tiram dan dalam Negeri Johor. Hasil kajian mendapati lima elemen identiti dalam kalangan masyarakat Bawean, iaitu agama Islam, amalan merantau, bahasa, amalan gotong royong dan ilmu perubatan tradisional. Meskipun agama Islam telah mempermudah orang Bawean untuk beradaptasi dengan masyarakat lokal di Malaysia yang seolah-olah menunjukkan keserupaan budaya mereka dengan Melayu tempatan namun budaya etnik Bawean sebenarnya boleh dikatakan berbeza. Hal ini dapat dilihat dari hakikat bahawa sehingga ke hari ini masih berterusan wujud perkampungan eksklusif orang Bawean di Malaysia seperti di Johor.

Katakunci: identiti etnik, Islam, merantau, negara-bangsa, Orang Bawean, perkampungan

Similar but different: A case study of the Kampung Sungai Tiram Bawean community, Johor

Abstract

Although lesser known than their Javanese, Bugis and Banjarese compatriots, the Indonesian Bawean people have been migrating to Malaya even before independence was achieved. The tradition of travelling abroad to seek fortune (*merantau*) has been so ingrained in the life journey of Bawean men and earned for them the title of heroes upon returning home. This study examined the ethnic and identity characteristics of Bawean people in Malaysia in the wake of some nation-building challenges in Malaysia. Primary data were gathered from in-depth interviews of 50 members of the Bawean community in Kampung Sungai Tiram, an oil palm settlement which functioned as a gathering place for the surrounding Ulu Tiram and Johor Baweans. The findings revealed five identity factors for the Baweans, namely Islam, *merantau*, language, the practice of mutual help (*gotong-royong*) and traditional medical knowledge. Although Islam has tremendously facilitated their adaptation to Malaysian local life thus depicting the apparent similarity between them and local Malays, the Baweans remained largely distinct and culturally different. This is evident by the fact that until today the Baweans still find it necessary or preferable to live in settlements which are exclusively Bawean as exemplified by this Johor case study.

Keyword: Bawean people, ethnic identity, Islam, nation-building, settlement, travelling abroad

Pengenalan

Kisah kehidupan orang Bawean di Malaysia sangat jarang dilakukan oleh sarjana mahupun institusi di Malaysia sedangkan orang Bawean yang tinggal di Malaysia juga telah memberikan satu impak kepada sistem politik di Malaysia. Orang Bawean tidak begitu dikenali oleh masyarakat Malaysia kerana kurang didedahkan berbanding orang Bugis dan orang Jawa. Seperti Perdana Menteri Kelima iaitu Najib Razak yang telah menggelarkan dirinya orang Bugis dalam ucapannya sebagai darah pahlawan, telah membuatkan orang Bugis lebih dikenali kerana mendapat pendedahan di media secara berleluasa. Namun, orang Bawean yang telah menjadi sebahagian bangsa Melayu masih kurang dikenali. Penulisan formal tentang orang Bawean di Malaysia tidak banyak dihasilkan. Antara penulisnya adalah seperti Abdullah Al Hadi (1979), Saibi Ibrahim (1977) serta Zainal Abidin Borhan (1982) telah memfokuskan orang Bawean dalam pelbagai perspektif. Abdullah Al Hadi membincangkan pondok sebagai identiti orang Bawean yang dikatakan sebagai tempat pertemuan selepas datang ke Malaysia. Penulisan ilmiah oleh Saibi Ibrahim pula membincangkan kehidupan orang Bawean di Malaysia sebelum tahun 1940 menerusi temu bual. Zainal Abidin Borhan pula memfokuskan kedatangan orang Bawean di Melaka. Penulis tentang orang Bawean di Singapura yang popular pula ialah Abdullah Baginda (tanpa tahun) dan Roksana Bibi (2006). Penulisan yang saya bincangkan ini adalah kesinambungan tentang kehidupan orang Bawean di Malaysia khususnya di Johor. Perspektif penulisan saya lebih menjurus tentang pengekalan identiti orang Bawean yang kini berhadapan dengan konflik pembinaan negara-bangsa di Malaysia kerana berhadapan ruang geo politik yang berbaza.

Kehadiran orang Bawean secara berterusan adalah disebabkan ikatan yang kuat antara pendatang baharu dengan pendatang lama yang sudah memiliki rumah kekal. Perumahan kekal ini yang dibina telah membentuk satu komuniti dan mereka terus mengekalkan identiti dalam menjalani kehidupan sebagai rakyat Malaysia sehingga ke hari ini. Komuniti ini telah wujud hampir 30 tahun dengan pengamalan identiti Bawean yang cenderung ke arah KeIndonesiaan boleh menyebabkan berlakunya konflik budaya antara budaya lokal dan budaya nasional. Berbalik kepada Bawean, eloklah ditinjau sedikit tentang sejarah asal usul Bawean. Perkataan Bawean berasal dari bahasa Sanskrit iaitu *ada sinar matahari*. Istilah Bawean diperolehi apabila dalam tahun 1350, sekumpulan pelaut dari Kerajaan Majapahit terlibat dalam badai di Laut Jawa dan akhirnya terdampar di daratan Pulau Bawean pada saat matahari terbit (Roksana Abdulah 2006). Kitab Negarakertagama menyebut bahawa pulau ini bernama Buwun. Agama Islam masuk ke Bawean pada awal abad ke-16, yang disebarkan oleh Maulana Umar Mas'ud. Makamnya sehingga kini diziarahi oleh penduduk lokal mahupun dari luar kepulauan Bawean. Lazimnya orang Indonesia yang bermigrasi ke Malaysia terdiri daripada pelbagai kelompok etnik dan setiap kelompok etnik mempunyai identiti tersendiri. Kedatangan orang Bawean ke Malaysia boleh dikategorikan kepada dua zaman iaitu zaman sebelum Malaysia merdeka dan zaman selepas merdeka. Pada zaman sebelum merdeka, orang Bawean telah datang ke Tanah Melayu ketika itu antara tahun 1911 hingga 1940an (Saibi Ibrahim, 1977). Mereka yang bermigrasi ke Malaysia sebelum era kemerdekaan lebih mudah tersulam dalam kategori Melayu kerana mereka belum lagi membawa identiti negara-bangsa. Dalam konteks lokal, golongan Bawean yang bermigrasi sebelum merdeka hanya dikenali sebagai salah satu sub etnik Melayu.

Setelah Malaysia merdeka, kemasukan masyarakat Bawean dalam sub Melayu tidak secara terus. Ini kerana, berdasarkan faktor sejarah dan politik semasa, orang Bawean bukan sahaja sudah membawa identiti nasional Indonesia tetapi telah kukuh identiti etniknya hasil daripada proses interaksi dengan etnik lain di Indonesia, terutama etnik Jawa, Sunda dan Bali. Mereka telah membawa identiti nasional dan identiti lokalnya iaitu identiti masyarakat Bawean dan Indonesia itu sendiri. Pembawaan kedua-dua identiti nasional dan lokal ini membawa kepada kepelbagaian serta strategi untuk menguruskan kehidupan mereka dengan masyarakat tempatan di Malaysia. Seterusnya, identiti manakah yang mereka pertingkatkan untuk menjalani kehidupan sebagai warganegara Malaysia. Sehubungan dengan itu, kajian ini bertujuan membincangkan latar belakang orang Bawean. Kedua, identiti orang Bawean di Malaysia dan ketiga ialah elemen identiti orang Bawean dalam proses interaksi dengan masyarakat Malaysia umumnya dan masyarakat Melayu khususnya yang kelihatan sama tetapi tidak serupa. Migrasi atau lebih tepat

untuk kehidupan mereka ialah merantau merupakan elemen utama identiti orang Bawean. Andaian tersebut dianggap sebagai salah satu punca mengapa orang Bawean hidup berkelompok dan tidak mahu bercampur dengan etnik Indonesia yang lain khususnya Madura. Sejarah telah menyatakan bahawa asal usul Bawean adalah dari etnik Madura, tetapi Bawean sukar untuk menerima budaya Madura etnik Madura dianggap kasar (Mohamad Fauzi Sukimi, 2012).

Konsep negara-bangsa asas identiti negara

Negara-bangsa juga boleh diterjemahkan sebagai sebuah Negara yang mempunyai kedaulatan undang-undangnya sendiri (Sity Daud, 2014) dengan rakyatnya hidup bersatu tanpa dipisahkan dengan pengamalan primordial yang terbatas. Ideal pembinaan negara-bangsa haruslah ditentukan oleh negara dalam memastikan hasrat dan aspirasi negara tercapai. Negara-bangsa merupakan aspirasi negara apabila ingin memacu hala tuju negara terutamanya negara yang didiami oleh masyarakat pelbagai kaum. Pembinaan negara tanpa mengambil kira persoalan mewujudkan bangsa yang satu bagi keseluruhan rakyat mungkin akan merugikan negara secara keseluruhan pada masa hadapan. Tanpa perpaduan yang kukuh dan kekitaan sebagai satu kumpulan bangsa bagi masyarakat pelbagai kaum memungkinkan perpecahan, pergaduhan kaum dan huru-hara yang sekaligus menyebabkan ketidakstabilan politik (Zulhilmi Paidi & Rohani Abdul Ghani, 2003: 29). Pembinaan bangsa yang dinyatakan oleh Jayum A. Jawan (1997) adalah proses memupuk penghayatan kenegaraan apabila mencapai suatu tahap integrasi dan perpaduan yang sempurna. Secara idealnya, sesebuah negara-bangsa hanya akan dapat dibina di sesebuah negara apabila ia dapat memenuhi syarat-syarat yang diperlukan. Terdapat syarat utama yang sering dihubungkan dengan pembentukan sebuah negara-bangsa yang telah dinyatakan dalam penulisan Zulhilmi Paidi & Rohani Abdul Ghani (2003), iaitu pertama, kehidupan masyarakat dalam negara tersebut adalah bersatu padu tanpa berlaku sebarang pemisahan ataupun diskriminasi dalam masyarakat yang tinggal di situ. Masyarakat yang terdapat dalam negara tersebut tidak dipisahkan ataupun dibezakan atas dasar perkauman ataupun oleh sebab-sebab perbezaan kepercayaan, bahasa, kebudayaan dan rangsangan yang boleh membawa kepada perpecahan dalam masyarakat.

Penduduk dalam negara itu juga pada masa yang sama dapat menerima hakikat kehidupan bersama kaum-kaum yang lain dalam masyarakat majmuk yang secara bersama dibina oleh datuk nenek mereka. Mereka juga perlu menerima nilai-nilai kebangsaan yang sama untuk dikongsi bagi mengikat semua orang dalam satu kumpulan atau satu bangsa yang satu. Nilai-nilai kebangsaan itu boleh sahaja datang dalam pelbagai bentuk seperti bendera kebangsaan iaitu Jalur Gemilang, lagu kebangsaan juga dasar-dasar kerajaan. Kesemua nilai yang sama dan cuba diwujudkan kerajaan itu adalah sebagai suatu nilai kebangsaan bagi keseluruhan masyarakat supaya dikenali sebagai bangsa Malaysia. Kedua, penduduk dan rakyat negara itu juga mestilah berkongsi pegangan kepada suatu ideologi politik yang sama. Terdapat pendapat yang menyatakan ideologi politik yang menjadi keutamaan untuk diikuti oleh masyarakat bagi mewujudkan negara-bangsa ialah demokrasi liberal. Dengan ketiadaan perbezaan ideologi politik maka tidak akan wujud kegawatan politik yang akan menggugat keadaan negara kerana semua pihak sudah bersetuju supaya menerima dan mempunyai matlamat politik yang sama iaitu demokrasi. Ketiga, penduduk dalam negara tersebut juga haruslah mempunyai kepercayaan dan keyakinan yang sepenuhnya terhadap sistem pemerintahan dan undang-undang negara. Ini dilakukan dengan menghormati dan mematuhi undang-undang diwujudkan tanpa meragui kebenarannya. Ia juga berkemampuan melindungi dan memberikan keadilan kepada keseluruhan masyarakat.

Pembentukan negara-bangsa sememangnya tidak boleh dipisahkan dengan mengambil kira faktor identiti sama ada identiti dalam peringkat individu dan kelompok. Ini kerana, dalam proses negara-bangsa, terdapatnya pelbagai kaum yang mewakili identiti etnik masing-masing. Identiti kelompok pula terbahagi kepada beberapa perspektif iaitu pekerjaan, gender mahupun etnik. Dalam wacana akademik, istilah identiti banyak digunakan dalam pelbagai bidang. Contohnya, identiti digunakan untuk melabelkan karekteristik biologi dan bidang psikologi manakala identiti sosial untuk bidang sosiologi. Dalam perbezaan perspektif wacana, ahli sosiologi cenderung memfokuskan pada aspek identiti kolektif,

hubungan dan melihat kewujudannya sebagai proses sosial (Vignoles VL et al., 2011). Identiti adalah konstruk yang kuat. Ianya merujuk bagi membenarkan proses kehidupan dan keputusan untuk mendapat kekuatan daripada hubungan mereka dengan kumpulan sosial dan kolektif. Kategori identiti boleh didapati dalam konteks sosial tertentu dan makna yang diberikan kepada mereka dibina melalui pertembungan proses sosial masa lalu. Banyak proses identiti dijalankan secara perlahan dan melibatkan kesedaran usaha di pihak individu atau kumpulan. Identiti individu dan kolektif pada masa yang sama merupakan satu fenomena. Ia adalah stabil dalam beberapa perkara dan cair pada orang lain. Identiti terbentuk dan biasanya dinilai semula sepanjang hayat (identiti individu) dan dinilai dari sejarah kumpulan sosial (identiti kelompok). Berdasarkan perspektif sosial sama ada individu atau kelompok, ianya dibentuk oleh konteks sosial.

Stephen Spicer (2006) menjelaskan bahawa dalam kehidupan seharian, kita sering dipisahkan daripada kumpulan etnik yang berbeza oleh sempadan yang bukan sahaja fizikal dan geografi tetapi juga dari aspek sosial, ekonomi dan budaya. Bagaimana 'kelainan' diiktiraf boleh menghidupkan perbezaan yang boleh dilihat adalah melalui warna kulit, pakaian, lokasi dan amalan budaya. Pada masa yang sama dikenali sebagai "identiti". Dua aspek utama bangsa dan etnik ditekankan adalah pertama, baik 'bangsa' atau etnik mempunyai rujukan iaitu sarjana tidak definisinya sebagai stabil beberapa realiti sosial secara statik sebaliknya konsep asas identiti sentiasa berubah dan disesuaikan dengan konteks sosial semasa. Kedua, cara kita memahami bangsa dan etnik adalah melalui peredaran makna sosial kepada orang lain melalui pengiklanan, filem, televisyen dan surat khabar, budaya organisasi, perbualan seharian dan pendapat (Stephen Spicer, 2006). Kritikan pandangan instrumental etnik ialah, pertama, bahawa pandangan itu adalah tidak dapat menampung 'ketahanan' etnik; kedua, mereka mengabaikan keinginan massa dibangkitkan oleh hubungan etnik dan simbol budaya; dan, ketiga, mereka menganggap etnik sebagai struktur semulajadi (Stephen Spicer, 2006).

Untuk memahami kemunculan dan semangat etnik, Philip (2000) telah menyatakan dua soalan yang saling berkaitan untuk dijawab iaitu pertama apakah sifat semulajadi etnisiti? Adakah sesuatu etnik itu diwarisi atau sesuatu yang dibina?. Kedua, apa yang menentukan pengenalan etnik iaitu apakah aspek asas bagi etnik?. Teori etnisiti menghujahkan sifat semulajadi etnik dan mengapa etnik muncul dan kekal. Philip (2000) mengelompokkan etnisiti dalam tiga aliran pemikiran iaitu berkaitan 1) *primordialism*, 2) *constructionism* dan 3) *instrumentalism* yang digunakan sebagai paradigma untuk menjawab persoalan tersebut. *Primordialism* menekankan anggapan etnik, kekakuan etnik, dan kepentingan warisan biologi dan budaya. Selain itu, Wsevolod W. Isajiw (1992) menyatakan makna bagi konsep etnisiti bergantung pada beberapa konsep terutamanya bagi kumpulan etnik dan identiti etnik. Konsep kumpulan etnik yang paling asas merujuk kepada fenomena etnik secara kolektif. Identiti etnik pula merujuk kepada etnik sebagai fenomena yang dialami secara individu. Etnik sendiri adalah satu konsep yang abstrak merangkumi rujukan mutlak kepada kedua-dua fenomena aspek kolektif dan individu. Terdapat beberapa dimensi asas etnik sama ada di peringkat kolektif atau individu. Jika sarjana mengukur etnik sepenuhnya, dia perlu mencari sekurang-kurangnya beberapa petunjuk pada setiap seorang daripada dimensi ini. Hujahnya, etnik boleh dikatakan mempunyai kedua-dua objektif dan satu dimensi subjektif. Secara metodologinya, perbezaan antara subjektif dan objektifnya dilihat secara langsung atau tidak langsung. Budaya yang berbeza adalah satu manifestasi sejarah kumpulan yang berbeza. Perbezaan budaya itu adalah produk unik mengenai keturunan. Penekanan ke atas budaya sebagai titik untuk pemahaman tentang sifat etnik tidak bertujuan membawa maksud bahawa keanggotaan kumpulan etnik hendaklah sentiasa berkongsi satu budaya yang sama. Sebaliknya, ia bertujuan membawa makna bahawa mereka yang tergolong dalam sesuatu etnik telah berkongsi budaya yang unik.

Pembinaan negara-bangsa di Malaysia paling mencabar disebabkan terdapatnya bentuk masyarakat majmuk. Secara umumnya, etnik di Malaysia dikategorikan kepada tiga etnik yang besar sewaktu penjajahan zaman kolonial lagi iaitu Melayu, Cina dan India. Semenjak zaman kesultanan Melayu Melaka, negara ini sudah mula menerima kemasukan dan penghijrahan orang asing dari wilayah Asia dan Eropah melalui pelbagai cara. Migran sebelum zaman kolonial adalah zaman feudal di mana rakyat bernaung di bawah kuasa raja mahupun sultan apabila dibawa melalui paksaan mahupun tawanan perang. Pada ketika itu, sebenarnya tiada istilah migran kerana pembentukan sempadan politik hanyalah melalui

empayar. Perbincangan di atas memfokuskan pembangunan politik mengenai konsep negara-bangsa serta proses yang seharusnya berlaku dalam semua etnik untuk membentuk satu bangsa identiti di Malaysia termasuklah migran. Kajian ini memberi tumpuan kepada persoalan identiti masyarakat migran Indonesia dalam konteks negara-bangsa. Masyarakat migran melahirkan kepelbagaian etnik yang seringkali dianggap sebagai sumber polemik. Bagi menghujahkan isu pembentukan identiti yang meletakkan negara-bangsa sebagai penepatannya, sudut ontologi kajian ini memilih masyarakat Bawean atau orang “Boyan” panggilan di Malaysia yang bermigrasi ke Malaysia. Persoalan identiti masih dapat dianggap sebagai isu yang relevan sehingga ke awal abad 21 ini kerana rusuhan dan perang antara kelompok etnik yang berbeza masih berlaku. Persoalan identiti turut berlaku disebabkan proses migrasi yang melibatkan kelompok etnik tertentu. Ianya juga menimbulkan persoalan hubungan majoriti-minoriti dan konflik inter dan intra etnik. Proses migrasi yang tidak disertai dengan proses adaptasi yang baik bukan sahaja akan menimbulkan persoalan identiti tetapi juga mengundang konflik antara kelompok etnik (Mohamad Fauzi Sukimi, 2012).

Metodologi

Sesuai dengan tujuan penulisan, pendekatan yang digunakan dalam kajian ini ialah pendekatan kualitatif. Kaedah penyelidikan yang digunakan ialah penyelidikan fenomenologi. Penyelidikan fenomenologi merupakan penyelidikan yang cuba menjelaskan makna konsep atau pengalaman yang dialami oleh subjek kajian. Penyelidikan fenomenologi dilakukan dalam keadaan yang semula jadi, sehingga tiada batasan dalam mengupas fenomena yang dikaji. Menurut Cresswell (1998), pendekatan fenomenologi menunda semua penilaian tentang isu yang dikaji sehingga ditemukan asas tertentu. Penulisan ini menggunakan kaedah analisis kandungan terhadap data sekunder yang berkisarkan tentang orang Pulau Bawean yang ditulis oleh pengkaji-pengkaji terdahulu. Secara amnya, penulisan orang Bawean di Malaysia adalah sangat sedikit dan penulisan sukar didapati kerana tidak tersimpan secara rasmi di Malaysia. Penulisan ini juga melibatkan temubual mendalam dengan masyarakat Bawean di Johor yang menetap di luar bandar. Berdasarkan tinjauan awal, diperolehi maklumat bahawa terdapat beberapa penempatan orang Bawean di sekitar Johor Bahru. yang mempunyai populasi yang besar. Penempatan tersebut ialah di Kampung Bakar Batu dan Kampung Sungai Tiram. Hal ini tidak mengejutkan kerana memang ramai orang Bawean yang berhijrah ke Malaysia untuk mencari pekerjaan sebagai buruh terutama dalam sektor pembinaan. Kini, penempatan khusus orang Bawean telah wujud sepertimana penempatan sub etnik yang lain. Mereka juga kebanyakannya mendapat taraf penduduk tetap. Berdasarkan pertimbangan masa dan dana, akhirnya pengkaji telah memilih satu penempatan orang Bawean yang terletak di Kampung Sungai Tiram, Ulu Tiram, Johor. Justifikasi lokasi ini dipilih kerana penempatan tersebut menempatkan lebih 50 keluarga keturunan Bawean berbanding di tempat lain iaitu di Bakar Batu yang tidak melebihi 50 keluarga. Penempatan tersebut yang berupa rumah banglo di tengah ladang kelapa sawit yang menjadi tempat berkumpul dan kunjung mengunjung orang-orang Bawean yang tinggal di sekitar Ulu Tiram dan dalam Negeri Johor. Di penempatan tersebut, terdapat seorang ketua yang menjaga kebajikan semua penghuni.

Asal usul Bawean di Indonesia

Lokasi Pulau Bawean terletak di utara Surabaya di Lautan Jawa (Roksana Abdulah 2006). Luas kepulauan dianggarkan kira-kira 200 km². Pulau ini mempunyai puncak yang terdapat kawah berketinggian 656 meter menghadap ke utara atau lebih dikenali penduduk tempatan sebagai danau Telaga Kastoba. Lokasi pulau ini dan angin laut yang kuat menyebabkan iklimnya lebih segar daripada pesisir utara Pulau Jawa (Vredenburg, 1990). Pulau Bawean dikatakan dihuni oleh penduduk yang berasal dari Pulau Madura. Agama Islam telah dibawa oleh Said Maulana Umar Mas'od selepas mengalahkan Raja Babi. Sejak tahun 1965, pulau ini diperintah oleh dua camat di bawah pimpinan bupati

Surabaya. Secara administratif, Pulau Bawean mempunyai dua kecamatan, iaitu kecamatan Sangkapura dan kecamatan Tambak. Pulau Bawean telah dimasukkan dalam satu kesatuan yang mencakupi seluruh Jawa Timur termasuk Madura. Suku Bawean menggunakan bahasa Bawean dalam komunikasinya. Pengaruh Madura nampak jelas dalam bahasanya (Vredendregt, 1990). Bahasa Bawean ini memiliki kemiripan dengan bahasa Madura. Meskipun mirip, tetapi adat dan budaya mereka sangat berbeza. Orang Bawean juga tidak mahu disebut sebagai orang Madura kerana perbezaan tersebut disebabkan terbentuknya proses kebudayaan baharu yang terpisah dari Madura.

Kelompok penduduk yang lain adalah dari Sulawesi Selatan. Di utara Bawean pula penghuninya berasal dari Pulau Jawa. Penduduk pulau kemudian merantau khususnya ke Singapura dan pesisir pantai barat Tanah Melayu. Kegiatan utama di Pulau Bawean ialah penanaman padi dan juga pertukangan kraftangan. Penangkapan hasil laut juga dijalankan di Pulau Bawean. Namun begitu, nelayan yang berjaya di Pulau Bawean adalah terdiri dari kalangan nelayan-nelayan etnik Madura (Vredendregt, 1990). Kegiatan pertanian lain selain penanaman padi, penanaman kacang tanah digantikan sewaktu musim panas. Penanaman padi hanya dapat dilakukan setahun sekali bagi penjagaan kesuburan tanah. Selain itu, ketiadaan sistem pengairan menyebabkan penanaman padi tidak dapat dilakukan lebih dua kali setahun. Aktiviti sampingan di waktu lapang adalah anyaman pandan yang dilakukan oleh kaum wanita. Disebabkan penghijrahan kaum lelaki yang terlalu ramai ke luar dari Pulau Bawean, ianya juga dikenali sebagai Pulau Wanita. Kawalan sosial terhadap wanita yang berjauhan dengan suami adalah sangat kuat. Hal ini agar wanita-wanita Bawean menjaga nama baik diri dan keluarga. Orang Bawean di Singapura sering mengambil anak-anak Cina sebagai anak angkat dan membawa kembali ke Pulau Bawean sehingga anak mereka beradaptasi dengan penduduk Bawean (Vredendregt, 1990).

Yunus Melalatoa M (1995) dalam "Ensiklopedi Suku Bangsa Indonesia" menyatakan bahawa faktor alam dan budaya merupakan sebab mata pencarian orang Bawean lebih tertumpu kepada hasil bekerja di luar negara iaitu merantau. Vredendregt (1990) juga menjelaskan bahawa lelaki Bawean akan dianggap sebagai "anak laki-laki" jika menghabiskan masa dewasanya sebagai perantau. Lelaki Bawean yang menghabiskan usia tuanya dipandang sebagai orang yang berjaya selepas pulang dari merantau. Hasil dari merantau merupakan simbol sosial masyarakat di Pulau Bawean. Merantau dikalangan orang Bawean adalah sangat berkait dengan budaya serta faktor alam.

Vredendregt (1990), menyatakan bahawa banyak pemuda-pemudi Bawean yang merantau ke bandar besar di Jawa seperti Jakarta dan Surabaya untuk mencari pekerjaan dan pendidikan bukan lagi alasan ekonomi. Keinginan untuk merantau ke luar negeri sudah berubah sekalipun masih menjadi idaman beberapa orang disebabkan ikatan budaya di daerah asal dan daerah tujuan yang telah berlangsung sejak dahulu lagi. Kato (2005) pula menjelaskan bahawa aktiviti merantau tidak dimaksudkan semata-mata untuk menetap di negara tujuan dan alasannya juga bukan saja ekonomi melainkan pengalaman, pengetahuan/ketrampilan, dan kemashuran.

Bancian Hindia Belanda pada tahun 1920 menunjukkan terdapat seramai 34 335 ribu orang penduduk di Pulau Bawean. Pada tahun 1960 pula menunjukkan penurunan penduduk iaitu seramai 29 860 ribu orang. Manakala bancian yang dilakukan oleh Pejabat Wedana Bawean pada 1964 menunjukkan terdapat seramai 59 525 ribu penduduk (Vredendregt, 1990). Hal ini bermakna, terdapat peningkatan yang hampir dua kali ganda berbanding tahun 1960. Di Pulau Bawean, orang bukan Islam tidak boleh mendiami lama di pulau tersebut kerana dikatakan mempunyai unsur kekeramatan atau dianggap suci. Namun di sebalik kepercayaan itu, sewaktu penjajahan Belanda, orang bukan Islam khususnya masyarakat Cina telah menetap dan memberi bantuan kepada Belanda. Hal ini menyebabkan orang Bawean sangat marah dan tidak senang dengan kehadiran orang Cina. Untuk memastikan keselamatan, kaum Cina telah keluar dari Pulau Bawean selepas Perang Dunia Kedua (Saibi Ibrahim, 1977).

Pondok merupakan organisasi masyarakat Bawean yang tinggal dalam sebuah rumah yang terdapat beberapa keluarga untuk menjalankan kegiatan agama, kebudayaan dan sebagainya. Peranan pondok juga dikembangkan dalam menyelesaikan masalah perumahan, pekerjaan dan lain-lain yang melibatkan ahlinya. Dalam aspek pendidikan, ada dua jenis institusi pendidikan iaitu sekolah harian dan madrasah (pondok). Pada usia anak lelaki remaja, mereka diharuskan tidur di surau bersama-sama rakan sebaya. Ianya telah menjadi kawalan sosial bagi masyarakat Bawean agar keadaan sedemikian berlaku. Bagi

lelaki dewasa pula, pondok menjadi tempat penambahan ilmu ketika tidak bekerja (Saibi Ibrahim, 1977). Sebelum lelaki dewasa keluar merantau, institusi pondok sangat penting bagi mereka. Ilmu-ilmu keagamaan harus dipelajari termasuklah ilmu pelindung diri untuk bergelar perantau.

Dari segi stratifikasi sosial, pekerjaan yang sangat dihargai di Pulau Bawean adalah kiai. Pengetahuan dan kewibawaan yang dimiliki oleh kiai telah menjadi tempat rujukan oleh masyarakat. Kiai juga berperanan menjaga hal ehwal bagi orang Bawean yang hendak merantau. Lelaki dewasa yang ingin merantau akan mendapatkan nasihat serta amalan-amalan yang dipegang oleh seseorang perantau. Hal ini menyebabkan kiai menjadi individu utama dalam masyarakat Bawean. Dari segi kebudayaan, Pulau Bawean lebih menekankan kebudayaan berunsurkan Islam yang selalu dipimpin oleh kiai dan guru madrasah seperti sambutan maulidur rasul, israj mi'raj serta tarekat. Antara kebudayaan yang diadakan dikenali sebagai hadrah. Penari berbaris sebaris atau dua baris. Pemain kompang dan penyanyi duduk di barisan belakang. Kedua adalah cukur jambul. Selain itu, silat yang dikenali dengan nama pencak Bawean. Ianya sering ditampilkan dalam acara hari besar seperti hari kemerdekaan Indonesia ataupun acara perkahwinan orang Bawean. Pencak Bawean mengutamakan keindahan langkah dengan menggunakan pedang yang panjang. Walaupun berpegang erat dengan agama Islam, masyarakat Bawean juga mempercayai dukun yang dikatakan kuasa kebal. Amalan gotong royong menjadi satu sifat utama dalam masyarakat Bawean. Amalan ini dibawa oleh mereka ke mana sahaja mereka pergi mahupun berkumpul. Mereka bergotong royong membina jalan, jambatan dan rumah ahli kawasan sekitar yang memerlukan.

Masyarakat Bawean di Malaysia

Orang Bawean terlebih dahulu berada di Singapura selepas tahun 1828. Memang benar bahawa orang Bawean setibanya di Singapura akan menetap sementara di dalam pondok Bawean. Kawasan pondok ini dibina di tengah-tengah bandar yang sememangnya sangat berbeza dengan di Pulau Bawean. Pondok sangat penting bagi orang Bawean yang merantau. Mereka harus menemui orang lama yang berada di tempat tujuannya. Di Malaysia, orang Bawean lebih dikenali sebagai orang Boyan. Orang Bawean juga dikatakan berhijrah ke Malaya atau Tanah Melayu pada waktu itu secara bebas tanpa halangan dan perjanjian mana-mana pihak. Sebelum 1940, orang Bawean datang ke Malaya menaiki kapal perkhidmatan penghantaran barang dan pengangkut penumpang antara Singapura dengan Pulau Bawean. Selepas Perang Dunia Kedua, orang Bawean di Singapura telah berpindah ke tempat-tempat lain terutama di Malaya. Penghijrahan orang Bawean ke Malaya bermula pada kurun 19. Tiada rekod tahun yang tepat atas kedatangan orang Bawean ke Malaya kerana mereka datang secara kumpulan kecil mahupun perseorangan (Saibi Ibrahim, 1977).

Mengenai sejarah kedatangan orang Bawean ke Malaysia, pendapat pertama dalam laman web Kebudayaan Indonesia mengatakan bahawa orang yang bernama Tok Ayar datang ke Melaka pada tahun 1819. Pendapat yang kedua mengatakan bahawa orang Bawean sudah berada di Malaya pada tahun 1824, kira-kira sewaktu penjajahan Inggeris di Melaka. Pendapat yang ketiga mengatakan orang Bawean sudah ada di Melaka sebelum tahun 1900. Selain di Melaka, orang Bawean juga tersebar di Lembah Klang, seperti di kawasan Ampang, Gombak, Balakong dan juga Shah Alam. Mereka membeli tanah dan membangun rumah secara berkelompok. Di Gelugor, Namun pada kajian Mohamed Salleh Lamry (1997) mengatakan bahawa pada akhir abad ke-19 dan awal abad ke-20 migrasi dari Indonesia ke Semenanjung Malaysia berlaku secara besar-besaran. Pelbagai suku bangsa dari Indonesia, seperti Jawa, Banjar, Bugis dan Boyan (Bawean) serta orang Sumatera. Pada masa kini, migrasi orang Bugis dan Bawean masih berterusan.

Masyarakat Bawean di Malaysia merupakan satu kelompok kecil dalam masyarakat Melayu yang berasal dari Pulau Bawean. Orang Bawean terbahagi kepada dua suku iaitu orang Bawean Laok (selatan) dan orang Bawean Deje (utara). Orang Bawean didapati menumpukan penempatan di bandar-bandar besar dan sekitarnya. Sebahagian kecil mereka membuka ladang kebun-kebun kecil getah. Sebanyak 76% orang Bawean di Kuala Lumpur pada tahun 1911 dan meningkat kepada 91% pada tahun 1931. Manakala

lebih 95% orang Bawean di dapati di Johor Bahru, Kota Tinggi, Muar dan Batu Pahat pada tahun 1931. Pulau Pinang terdapat sekurang-kurangnya dua keluarga besar orang Bawean. Di Kuala Lumpur khususnya, orang Bawean membentuk satu masyarakat yang terasing. Orang Bawean di Malaysia juga boleh dikenali dengan melihat dari asal kedatangan. Orang Laok dan Deje yang berada di Malaysia mempunyai kecenderungan yang berbeza dalam aktiviti pekerjaan yang dilakukan. Orang Bawean Laok cenderung bekerja sebagai (*syce*) pemandu kereta kuda manakala orang Bawean Deje pula didapati bekerja sebagai pemandu kereta bermotor. Pilihan bermigrasi dan bekerja sebagai perantau di luar negeri sangat diminati oleh orang Bawean (Saibi Ibrahim, 1977). Hal ini tidak terlepas dari sejarah yang panjang apabila telah dilakukan sebahagian besar penduduk Pulau Bawean sebelumnya dengan meninggalkan kampung halaman menuju ke Malaysia untuk bekerja sebagai pelaut atau buruh binaan. Mereka merantau ke Malaysia bukan sekadar alasan ekonomi namun juga mencari pengalaman, kerana hidup sebagai nelayan tidak dapat menambah pendapatan ekonomi keluarga (Pudjio et al., 2013). Walaupun pada peringkat awal penghijrahan mereka tidak mempunyai kemahiran tetapi apabila di Malaysia, semua kemahiran diperolehi kerana peluang pekerjaan yang sangat banyak.

Orang Bawean di Johor telah membina penempatan yang terasing dengan masyarakat lain terutamanya di Sungai Tiram, Johor. Penempatan ini telah dibina sejak 30 tahun yang lalu di dalam kawasan pedalaman yang dipenuhi kelapa sawit. Mereka tidak bekerja dalam bidang perladangan bahkan lebih tertumpu kepada kerja-kerja pembinaan dan buruh am. Terdapat lebih 50 keluarga yang menetap di kawasan kajian. Mereka membawa saudara mara ke Malaysia melalui perkahwinan mahupun kontrak-kontrak kerja. Hal ini menyebabkan orang Bawean sentiasa merantau mengikut ahli keluarga terdahulu. Ketua keluarga akan memastikan setiap amalan kehidupan bermasyarakat mengikut cara di Pulau Bawean.

Elemen identiti Orang Bawean di Malaysia

Setiap manusia yang bermigrasi ke tempat baharu sememangnya tidak dapat memisahkan identiti lokal yang dibawa bersama. Kehidupan secara berkelompok yang diwarisi dari dahulu lagi telah membentuk satu ikatan yang kuat antara komuniti Bawean. Orang Bawean sukar bercampur dengan etnik lain walaupun etnik lain itu merupakan warganegara Indonesia. Elemen Identiti yang utama bagi masyarakat Bawean adalah Agama Islam. Persamaan agama penduduk majoriti di Malaysia memudahkan orang Bawean menjalani kehidupan harian. Hal ini menyebabkan orang Bawean mudah berinteraksi dengan masyarakat lokal di Malaysia. Acara keagamaan seperti majlis cukur jambul, berzanji dan perarakan sambutan Maulidur Rasul sangat diutamakan dalam masyarakat Bawean. Kawalan sosial dalam masyarakat Bawean adalah sangat kuat sehingga menyebabkan anak-anak muda sentiasa melakukan perkara yang berlandaskan Islam. Selain itu, institusi pondok merupakan identiti yang penting. Elemen Islam dan fungsi pondok tidak boleh dipisahkan dalam identiti orang Bawean yang merantau. Abdullah Al Hadi (1979) menyatakan bahawa pondok merupakan satu identiti etnik dalam kalangan orang Bawean di Malaysia. Pondok adalah tempat pertemuan orang Bawean untuk mencari keluarga bagi merapatkan hubungan antara orang Bawean yang sudah lama dan baharu merantau.

Bahasa ibunda bagi individu yang merantau ke tempat yang berlainan budaya tidak dapat dinafikan kepentingannya sebagai elemen identiti. Pengenalan individu dapat diketahui melalui bahasa. Bahasa menjadi pusat pelbagai nilai kebudayaan. Penggunaan bahasa Melayu digunakan apabila berinteraksi dalam masyarakat majmuk. Penggunaan bahasa digunakan mengikut situasi dan tempat dalam komuniti yang berbeza budaya. Bahasa Melayu digunakan dalam konteks awam. Bahasa boyan digunakan dalam komuniti setempat atau pengguna bahasanya. Bahasa Boyan biasanya dituturkan di rumah dan dalam majlis keramaian. Gotong royong dalam majlis keagamaan sangat dipegang erat masyarakat Bawean. Berdasarkan temubual di Johor diketahui bahawa ketua masyarakat penempatan memainkan peranan penting dalam mengemudi majlis keagamaan dengan memastikan anak-anak muda masyarakat Bawean dapat membantu dalam melancarkan majlis yang melibatkan peranan ibubapa.

Identiti lain yang juga penting dalam kalangan masyarakat Bawean adalah perubatan tradisional. Kebolehan orang Bawean dalam mengubati pesakit yang berunsur mistik menyebabkan orang Bawean sering dipanggil sebagai bomoh oleh penduduk kampung untuk mengubati pesakit dan petua untuk menghalang unsur-unsur mistik mengganggu kehidupan masyarakat. Sifat merantau menjadikan orang Bawean mempelajari dan mendalami ilmu dalaman bagi tujuan keselamatan diri. Dalam temubual bersama penduduk Bawean, informan mengakui bahawa ilmu dalaman harus diisi sebagai anak perantau agar tidak mendapat musibah. Ianya bukannya sebagai ilmu kebal tetapi ilmu pelindung diri. Istilah bomoh menurut salah seorang informan tidak begitu tepat tetapi sebagai pengubat. Tidak semua masyarakat mempunyai kemahiran tersebut. Hanya orang yang benar-benar layak sahaja diperturunkan ilmu perubatan tersebut.

Makanan orang Bawean yang menjadi identitinya ialah “Kella Coleq” yang hampir serupa dengan masakan ikan singgang. Makanan ini akan dihidangkan dalam majlis keraiaan seperti majlis cukur jambul dan berzanzi. Zainal Abidin Borhan (1982) telah menyatakan bahawa budaya orang Bawean sama dengan masyarakat Melayu. Bagaimanapun, penemuan awal yang didapati alasan agama sahaja yang sama tetapi budaya adalah berbeza. Misalnya sambutan Maulidur Rasul dilakukan secara berlainan dalam sambutan kerana diisi dengan berbalas hantaran makanan. Selain itu, sambutan maulidur Rasul merupakan sambutan yang lebih diutamakan berbanding sambutan hari raya Aidilfitri.

Dari segi isu nasional, misalnya tentang konflik antara Malaysia dan Indonesia, antara temu bual yang dijalankan mendapati orang Bawean memiliki sedikit kecenderungan untuk memihak kepada Indonesia. Ini kerana mereka berpegang kepada semangat Keindonesiaan. Mereka memihak ke atas Indonesia dalam isu nasional kerana merasakan negara leluhurnya sering mengalah dalam isu nasional. Antara contoh konflik yang masyarakat Bawean yang berpegang teguh dengan identiti mereka ialah berkaitan isu Mandailing walaupun tidak berkaitan dengan lagu Mandailing milik mereka. Hal lain pula tentang isu antara Malaysia dan Indonesia misalnya tentang tenaga kerja mendapati mereka beranggapan orang Malaysia sering menganiaya orang Indonesia yang misalnya terjadi ke atas Nirmala Bonat suatu ketika dahulu. Konflik identiti lokal dan nasional menjadi penting dalam memahami pembentukan negara-bangsa sekiranya tidak diambil perhatian. Hal ini akan menyukarkan pembentukan negara-bangsa apabila etnik-etnik yang ada di Malaysia tidak meletakkan identiti nasional sebagai pegangan jatidiri apabila berhadapan dengan isu-isu nasional.

Kesimpulan

Pola hubungan keluarga dan sahabat di tanah perantauan memainkan peranan penting. Keluarga batih iaitu keluarga yang sering tidak lengkap kerana salah seorang mereka berada di tanah perantauan. Sebelum pembentukan Negara, kedatangan dan penempatan orang Bawean mudah diterima kerana tidak lagi terikat dengan undang-undang. Selepas merdeka, kedatangan dan penempatan mereka terikat dengan undang-undang migrasi namun terdapat undang-undang yang luwes dalam kehidupan mereka. Ideal orang Bawean adalah merantau pada usia muda dan kembali ke tanah asal pada usia tua. Istilah migrasi tidak dapat diterapkan kerana mereka tidak beranggapan untuk tinggal di perantauan buat selamanya. Agama Islam, yang turut dianuti orang Melayu memudahkan amalan agama Islam dijalankan di penempatan. Perubatan tradisional, amalan gotong royong dan merantau sebagai elemen identiti dapat dipertahankan kerana ada persamaannya dengan penduduk lokal. Bahasa Bawean dapat dipertahankan sebagai bahasa lokal sebab mereka dapat membina kawasan penempatan yang turut dikenali sebagai “Kampung Boyan”. Matlamat perpaduan negara Malaysia ialah supaya seluruh warga yang berbilang kaum akhirnya akan menjadi masyarakat Malaysia yang bersatu padu dan mempunyai identiti yang tersendiri. Dalam masyarakat Malaysia, jenis identiti yang dihasratkan ialah integrasi berbentuk ‘*melting pot*’, tetapi apa yang berlaku adalah tidak mungkin masyarakat yang terdiri dari kaum-kaum yang sangat berbeza dari segi bahasa, budaya dan agama itu akan berbaur, bersatu sebegitu rupa hingga menenggelamkan identiti, bahasa dan tradisi warisan masing-masing. Kecenderungan identiti ini akan melahirkan satu sikap dan tindakan. Ianya melahirkan ke arah kesepaduan (positif) ataupun ke arah pemisahan (negatif). Jika

tindakan banyak cenderung ke arah yang positif, maka usaha negara untuk membentuk negara-bangsa yang mempunyai pelbagai kaum dapat direalisasikan.

Rujukan

- Abdullah Baginda (t.t) Our Baweanese People. *Intisari* 2 (4). Malaysian Sociological Research Institute Ltd., Singapore.
- Abdullah Al Hadi (1979) Pondok sebagai satu pernyataan identiti etnik orang-orang Bawean. Satu kajian kes di Kampung Datuk Keramat, Kuala Lumpur. (Latihan Ilmiah). Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi. (Tidak diterbitkan).
- <http://kebudayaanindonesia.net/kebudayaan/1249/suku-bawen> [Cited 26 June 2015].
- Jayum A Jawan (1997) Pembinaan Negara Bangsa Malaysia. *Jurnal Perpaduan* 2 (28). Jabatan Perpaduan Negara.
- Kato T, Asuan G, Iwata A (2005) *Adat Minangkabau dan Merantau dalam Perspektif Sejarah*. Balai Pustaka, Jakarta.
- Mohamad Fauzi Sukimi (2012) Migrasi dan Pembentukan Identiti Majmuk: Orang Madura di Kampung Teras Jernang, Selangor. (Tesis). Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Mohamed Salleh Lamry (1997) Migrasi dan Pembandaran. In: Arif Nasution M (ed) *Mereka yang ke Seberang: Proses Migrasi Tenaga Kerja Indonesia ke Malaysia*, 104-132. Universitas Sumatera Utara Press, Medan.
- Philip Q Y (2000) Theories of Ethnicity. *Ethnic Studies: Issues and Approaches*. State University of New York Press.
- Pudjio S, Dyson L, Budi Setiawan, Djoko Adi, Adib M, Retno Andriati, Pinky S, Muaddib A (2013) Pemanfaatan Peluang Bermigrasi ke Luar Negeri: Respon Ketidakpastian Pendapatan Nelayan Desa Kepuh Kecamatan Tambak Bawean Kabupaten Gresik Jawa Timur. *BioKultur* II (2) Julai-Disember, 133-145.
- Roksana Bibi Abdullah (2006) Pengalihan bahasa di kalangan masyarakat Bawean di Singapura: Sebab dan akibat. *Persidangan Antarabangsa Bahasa, Sastera dan Budaya Melayu Singapura*, 14-16 Julai.
- Saibi Ibrahim (1977) Orang Bawean di Malaya hingga 1940. (Latihan Ilmiah) Program Pengajian Sejarah, Universiti Kebangsaan Malaysia. Tidak diterbitkan.
- Sity Daud (2014) *Peranan Negara dalam Pembangunan*. In: Chin Yee Whah, Nor Hayati Sa'at, Sity Daud (ed) *Sains Sosial dan Kajian Pembangunan: Kumpulan Rencana Penghormatan untuk Profesor Abdul Rahman Embong*. Persatuan Sains Sosial Malaysia dan Institut Kajian Malaysia dan Antarabangsa.
- Stephen Specer (2006) *Race and Ethnicity: Culture, identity and representation*. Routledge Taylor & Francis Group, USA.
- Vredembregt J (1990) *Bawean dan Islam*. Indonesian Netherlands Cooperation in Islamic Studies (INIS), Jakarta.
- Wsevolod WI (1992) Definition and Dimensions Of Ethnicity: A Theoretical Framework. University of Toronto. Paper presented at "Joint Canada-United States Conference on the Measurement of Ethnicity", Ottawa, Ontario, Canada, April 2, 1992. Published in *Challenges of Measuring an Ethnic World: Science, politics and reality: Proceedings of the Joint Canada-United States Conference on the Measurement of Ethnicity April 1-3, 1992*, Statistics Canada and U.S. Bureau of the Census, eds. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office; pp. 407-27, 1993.
- Yunus Melalatoa M (1995) *Ensiklopedi Suku Bangsa Indonesia*. Jakarta.
- Zainal Abidin Borhan (1982) Masyarakat Bawean (Boyan) di Melaka. In: Khoo Kay Kim (ed) *Melaka dan Sejarahnya*. Persatuan Sejarah Malaysia Cawangan Melaka.
- Zulhildi Paidi, Rohani Abdul Ghani (2003) *Pendidikan Negara-Bangsa*. PTS Publications & Distributors Sdn Bhd.